
Koraújkori komparatiztika – a XVII–XVIII. századi Britannia és Oroszország

A harminc szerző részvételével elkészült kötet, amelynek szerzői gárdáját egy kivétellel orosz egyetemek, illetve orosz kutatóintézetek munkatársai alkotják (szám szerint legtöbbször a Jekatyerinburgi Föderális Egyetem, valamint a Jekatyerinburgi Történelmi és Régészeti Intézet alkalmazottjai), a komparatiztika számos aspektusát felvillantató tanulmányegyüttes, amely azonban nem szokványos tanulmánygyűjtemény, hanem jól felépített koncepció szerinti grandiózus összefoglalása egy több éves kutatásnak.

A projekt célja az volt, hogy a „változás korszaka” néven definiált két évszázadban végbemenő folyamatok jobb megértéséhez járuljon hozzá, amely századok, ahogy a könyv konklúziója fogalmaz, „minden európai országban az új területi és nemzeti identitás keresésének” időszakát jelentették. A kutatás kapcsán a kötet a következő hasonlóságokat emeli ki a kronológiai fordulópontok vonatkozásában a két ország koraújkori történetéből. A XVI. századhoz visszanyúlva a gyarmati terjeszkedés első lépéseit (Jermák 1581-es expedícióját Szibéria meghódításának kezdeteként, illetve a Nagy Armada 1588-as pusztulását, ami utat nyitott az Újvilágba irányuló angol kolonizációnak), míg a XVII. század kapcsán az 1649-es évet mint krízisévet – az *Ulozsenyije* néven ismert Törvénykönyv kiadását egy 1648-as moszkvai felkelés folytán, valamint I. Károly kivégzését és a monarchia eltörlését –, amely új folyamatok elindítója lett, végül pedig a XVIII. század vonatkozásban azt, hogy 1725-re mind Nagy-Britannia, mind Oroszország nagyhatalom lettek. Ami viszont a kötet fő súlypontját illeti, az (a címmel összhangban) a különböző eszmetörténelmi diskurzusokra

és az értelmiség szerepére fókuszál, arra, hogy az írott szó és az értelmiség ikonikus szereplői miként járultak hozzá új eszmékkel a változó világhoz, amelynek érzékelése egyre szélesebb társadalmi rétegeket érintett meg.

A könyv tehát azt az átalakulást kívánja bemutatni, hogy J. G. A. Pocock (a fogalomtörténet ún. Cambridge-i Iskolájának emblematisz alakja) kifejezésével élve, miként történt meg a „paradigmatikus áttörés” a „lélek kultúrájától” az „ész kultúrájához”, másként a vallás szerepének átértékel(őd)ése az élet különböző területein. A diskurzus három nagy területet fog át: a politikai rend diskurzusát, a birodalmi diskurzust, valamint az új morális elvek által generált általános diskurzust.

Az első tematika az uralkodás legitimitációja terén a királyok isteni jogalapjától az alkotmányos monarchiához, illetve annak racionális megalapozásához (pl. Locke) és intézményesüléséhez vezető utat mutatja be, míg Oroszország esetében azt a folyamatot, hogy a cárok isteni jogalapjától miként jutunk el a Nagy Péter által létrehozott, szekuláris célú, a korban „jól berendezett államnak” nevezett kormányzat megteremtéséig, amit aztán utódai, különösen Nagy Katalin, igyekeztek modernizálni. Pétertől kezdve ugyanis valóban a földi jólét és nem a Megváltás lett a hatalom kinyilatkoztatott célja, és a cár igyekezett felmutatni a múlt és a jelen közti szakadékot is, amikor az egyes intézkedések racionalitását magyarázta el a dokumentumok preambulumban. Nagy Katalin idején pedig már, a felvilágosodás szellemében, az alattvalók boldogsága jelenik meg mint az uralkodás célja.

A birodalmi diskurzus kapcsán a könyv hangsúlyozza, hogy ez szoros kapcsolatban állt a tudomány különböző területeivel mindkét érintett hatalom esetében. Egyetlen egy példát kiemelve: a meghódított újabb és újabb területek tudományos leírása, főként a „térképészeti forradalom” segítségével, nemcsak a birodalmi büszkeséget szolgálta, hanem a területek gazdasági erőforrásainak számbavételét, valamint a hatékonyabb igazgatás céljait, azaz kökemény racionális célokat. (Oroszországban ez a folyamat is csak Péterrel kezdődött el igazán).

Végezetül pedig, a diskurzus harmadik fő területén, a XVIII. században a felvilágosodás a keresztény moralitás helyett az erény szekuláris megalapozását hozta el, amit magába olvasztott a nemzet fogalma: a „nemzet polgára”, a „hazafi” lettek az új ideálok, miközben az üdvözülés helyét az egyéni és kollektív boldogságra való törekvés vette át. A hasonlóságok mellett természetesen a szerzők a különbségek megvilágítását sem hagyták el. Így például kiemelik, hogy az orosz társadalom speciális tagozódása és az írni-olvasni tudás színvonala miatt a XVIII. században maguk az orosz uralkodók lettek „az elsődleges értelmiségiek”: így Nagy Péter és Nagy Katalin a modernizáció racionális kivitelezőivé léptek elő, de társadalmi hatásuk a nemesség szűk körére korlátozódott.

A továbbiakban a grandiózus munka fő fejezetcímeinek fordítását közlöm, megjegyezve, hogy minden fejezet több alfejezetből áll, végül pedig a saját kutatásom szempontjából legérdekesebbnek ítélt alfejezetet mutatom be.

Két kronotópia [idő-tér]. Bevezetés és kontextus.

A tér meghódítása. Határok és megjelenítések.

A tudományos rendszertan mint hatalmi diskurzus.

A birodalom aktorai.

A birodalmi identitás diskurzusai.

Világi hatalom és lelki hatalom.

A „Leviatán” és a világi állam születése.

„Az ész álma életet ad...”

A közjó és az állampolgárság eszméje.

Patriotizmus vagy „hazaszeretet”.

Az erkölcsök oktatása: erények és bűnök.

A könyv 1. fejezetének 3. alfejezete az „Állami-politikai fejlődés” címet kapta (ennek szerzői *Veronika Viszokova*, illetve *Mihail Kiszjeljev*), és úgy gondolom, hogy leginkább ennek ismertetése adhatja a legtöbbet az olvasónak. Ez az egység először Anglia/Nagy-Britannia, majd Oroszország történetének legfontosabb fejleményeit foglalja össze a politikai rendszer változása szempontjából, de kizárólag Anglia viszonyaira koncentrálnak mint meghatározó entitásra (Skócia ugyanis leginkább a kötet 5. fejezetében kap szerepet). Az alfejezet

rövid felvezetése azzal a kijelentéssel indít, hogy a XVII. század közepén a szakrális és a világi szféra konfliktusának eredményeként mindkét országban megszületett a „Leviatán” – „az új politikai rend”. Ezzel egyrészt utal arra a konfliktusra (1640–1660), amit leginkább a „Brit-szigetek vallásháborújaként” írhatunk le leginkább, másrészt pedig Alekszej cár és Nyikon pátriárka konfliktusára (1658–1666), melynek eredménye az volt, hogy a cár hatalma megerősödött az orosz egyház felett.

Anglia politikai kormányzatának leírásában az „ország” (*country*) – „udvar” (*court*) felosztást alkalmazva Viszokova hangsúlyozza, hogy az előbbi az „önigazgató közösségek elvén” működött. A grófságok igazgatása ugyanis választott, anyagi juttatásban nem részesülő tisztségviselők által történt, akiknek száma a XVII. század elején kb. 3 ezer, míg a század végén kb. 5 ezer volt, és akik a tekintélyesebb gentry rétegből kerültek ki. A korona alkalmazásában levő hivatalnokok létszáma a századelőn kb. 1200 személyt jelentett. A parlament alsóházát is főként a köznemesség alkotta, és a politikai életben való valamilyen részvételre jogosultak köre még az 1832-es választójogi reform előtt is igen alacsony volt, kb. 400 ezer főt számlált, ami a felnőtt férfi népesség egy százalékát tette ki.

Az udvar és az ország közti konszenzus az első Stuartok alatt bomlott meg, ami I. Károly kivégzéséhez, a monarchia eltörléshez vezetett (1649), de a restauráció után Orániai Vilmos idején a dicsőséges forradalom nyomán (1688–1689) megtörtént a politikai rendszer átalakulása, amikor a parlament a politikai struktúra állandó elemévé vált. A XVIII. század elején ugyanis, az új (Hanoveri) dinasztia trónra kerülésekor (1714), már nem az volt kérdés, hogy összehívják-e – a mostantól már brit parlamentet, hiszen 1707 után Skócia önálló parlamentje megszűnt –, hanem az, hogy miként lehet manipulálni politikai célokra. Ez a politika Robert Walpole nevére már a XVII. században a „robinokrácia” elnevezést kapta. A király és a parlament tehát immár „a megszülető Leviatán fontos strukturális elemei voltak”. Ugyanakkor az új rend alapját nemcsak ez képezte, hanem „a jog mindenhatósága” is, ami a „társadalmi élet normájává” vált, amely folyamat két fontos állomását kiemelve, munkásságuk miatt, Edward

Coke (1552–1634) és William Blackstone (1723–1780) nevét kell megemlíteni. A politikai rendszer átalakulásának lényegét pedig úgy összegezi az alfejezet, hogy a XVIII. század végére az „isteni jogalap helyébe a törvény hatalma lépett: a király uralkodott, de nem kormányzott”.

Oroszország esetében Kiszjeljev kiemeli, hogy nem lehet számolni egy olyan típusú arisztokráciával, mint amilyen Angliában létezett, minthogy nem volt ennek a rétegnek regionális kötődése, valamint, hogy a provinciális szolgáló nemesi rétegből kikerülő helyi igazgatás funkcionáriusai (akiknek ugyan volt ilyen kötődésük) a központi igazgatás részeinek tekintették magukat. Ami az államfogalommal illeti, a XVI–XVII. századi (később az állam jelentést felvevő) *goszudarsztvo* szó az uralkodó hatalma alatt álló területi egységet jelölte, az uralkodó felette gyakorolt hatalmát pedig korlátlanak tekintették: azaz jogi normák és világi intézmények nem korlátozták őt, csak az Isten előtt való felelősség elve. Ez azonban nem zárta ki a gyakorlatban a konzultációt egy szűkebb körrel, a bojárokkal, vagy akár esetenként országos tanácskozó gyűlések révén is a társadalom szélesebb rétegeivel. Ugyanakkor még a XVII. század végén is számolni kellett az egyházzal, azt követően is, hogy a pátriárka hatalma meggyengült a XVII. század közepén, Nyikon pátriárka és Alekszej konfliktusa nyomán, amely Nyikon leváltását eredményezte. Az egyház államnak való alárendelődése csak Péter idején valósult meg, aki magát a pátriárkátust is megszüntette (1721).

Kiemeli továbbá a szerző a XVII. század második felének vonatkozásában mind a központi, mind a helyi hivatalnokok létszámának gyors növekedését: míg az 1640-es években ez a szám 1611 volt (837 a központi, 774 a helyi igazgatásban), az 1690-es évekre már 4657-re nőtt (2739, illetve 1918 fős bontásban). Megjegyzi továbbá, hogy a központi igazgatás funkcionáriusainak a lakossághoz viszonyított arányszáma Angliában nagyjából azonos volt az oroszokkal ebben az időben.

Az államigazgatás péteri reformjai jól ismertek az olvasó számára, amit azonban szükséges megjegyezni ezek eszmei kontextusaként, az az, hogy a korábbi időkkel ellentétben Nagy Péter magára nemcsak úgy tekintett, mint „pártatlan bíróra”, hanem mint „aktív

törvényhozóra, akinek törvényekkel kell átalakítania az igazgatást és a társadalmat a közjó nevében”. Péter reformjainak mérlegét tekintve az írás Pavlenko véleményét idézi, miszerint a kormányzás tekintetében két fő szempontból különbözött az 1700–1725 közötti időszak a korábbiaktól: mégpedig abban, hogy racionalizálás és bürokratizálódás vette kezdetét. A központi kormányzat új szervei (a kollégiumok) ugyanis a funkcionalitás elve mentén különültek el egymástól, másrészt aprólékosan szabályozták azok működését is. Ugyanakkor a Péter által bevezetett Rangtáblázat értékelése (1722) kapcsán – minthogy hivatali és katonai szolgálati rang alapján személyi vagy örökletes nemességet lehetett szerezni – úgy foglal állást, hogy ez inkább fékezte, mint segítette a valódi bürokrácia kialakulását. Továbbá megjegyzi a nemesi önkormányzat 1775-ben létrehozott szervei kapcsán, hogy azok az államigazgatás regionális szervezetébe integrálódtak, így valódi helyi önkormányzatiság nem alakult ki.

Az uralkodó törvényhozói szerepe a XVIII. században tovább erősödött, sőt, a század végére, a szerző szerint Oroszország alaptörvények által kormányzott monarchiává vált olyan jogi rendelkezések folytán, mint a kötelező állami szolgálat megszüntetése a nemesség számára (1762), a nemesség kiváltságlevele (1785), vagy a trónöröklésről szóló törvény (1797). Bár a magam részéről ezt a megállapítást vitatom, főként a jogi professzió hiánya és a jog szerepének eltérő felfogása miatt, mind erre a szerkezeti egységre, mind a könyv egészére jellemző a legfrissebb angol és orosz szakirodalmi munkák eredményeinek beépítése, valamint az, hogy egy újfajta szemléletet képvisel az orosz történelem értelmezésében, ahol az eszmetörténet szerves részét képezi egy komplex komparatiztikai módszernek.

A kötet egy angol nyelvű összegzést, valamint fejezetek szerinti bontásban részletes bibliográfiai tájékoztatót, továbbá illusztrációkat és névmutatót tartalmaz.

Lorina Repina (főszerk.): *Kultura duha vs. Kultura razuma. Intyellektuali i vlaszty v Britanii i Rosszii v XVII–XVIII vekah* (A lélek kultúrája az ész kultúrája ellen. Értelmiség és hatalom Britanniában és Oroszországban a XVII–XVIII. században). Moszkva, Aquilon, 2022. 1079 o.

Sashalmi Endre